

Economische wetten in *Het kapitaal* van Marx: een filosofische studie

Bachelorthesis

Student: Aris Spanoudis (413486as)

Begeleider: prof.dr. H.A. Krop

Adviseur: dr. G.H. van Oenen

Studie: Wijsbegeerte van een wetenschapsgebied (sociale wetenschappen)

Aantal woorden: 11.788

Datum: 11 november 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	3
2. Welke Marx?.....	4
3. Het concept wet in de marxistische filosofie.....	6
3.1 Materialisme en dialectiek.....	7
3.2 Wet en oorzakelijkheid.....	8
3.3 Wet en noodzakelijkheid.....	9
3.4 Wetten objectief en <i>a posteriori</i>	10
4. Epistemologische aspecten van wetten in <i>Het kapitaal</i>	11
4.1 Opstijgen van het abstracte naar het concrete.....	12
4.2 Dialectiek van abstract en concreet.....	13
4.3 Dialectiek van algemeen en individueel.....	13
4.4 Dialectiek van wezen en verschijnsel.....	14
5. Van abstract naar concreet in <i>Het kapitaal</i>	16
5.1 Algemene opbouw van <i>Het kapitaal</i>	16
5.2 Wetten in deel 1 van <i>Het kapitaal</i>	17
6. Wetten en de revolutionaire praktijk.....	20
7. Conclusie en discussie.....	21
8. Literatuur.....	23

1. Inleiding

Ruim anderhalve eeuw na de publicatie van het eerste deel van *Het kapitaal* is er nog altijd veel belangstelling voor dit werk en meer in het algemeen voor het marxisme. Deze belangstelling wordt wellicht gevoed door het feit dat we ondertussen in de derde economische crisis van de 21^{ste} eeuw zijn beland, dat sociale voorzieningen worden afgebouwd en dat maatschappelijke problemen zoals werkloosheid, onzekerheid en armoede actueel zijn, ook in de meest ontwikkelde landen. Het betreft allemaal problemen die in *Het kapitaal* door Marx worden bestudeerd, binnen het raamwerk van een uitvoerige studie van de sociaaleconomische verhoudingen zoals die in de kapitalistische productiewijze ontstaan en zich ontwikkelen. Toch is *Het kapitaal* niet alleen interessant vanuit economisch en sociologisch oogpunt, maar ook vanuit de filosofie, in het bijzonder vanuit de geschiedenis van de filosofie van de sociale wetenschappen. Marx en Engels schreven immers niet alleen over economische vraagstukken, maar ook over epistemologische kwesties, waarin ze de materialistische filosofie en de dialectische methode verdedigden. Zij zagen die filosofische uitgangspunten als grondslagen van een wetenschappelijke methode voor het onderzoeken van de maatschappij. Indien we *Het kapitaal* beschouwen als een product van de marxistische filosofie, wordt duidelijk dat er ook voor filosofen een taak ligt in de studie van *Het kapitaal*. Die taak ligt voornamelijk in het onderzoeken van de wijze waarop de marxistische filosofie en de dialectische methode zich uitdrukken in de uitwerking van de economische concepten en wetmatigheden, oftewel in de methode van de marxistische politieke economie. Deze invalshoek, waarbij de filosofische uitgangspunten voor de methode van de politieke economie centraal staan, betreft iets waarover Marx en Engels zelf hebben geschreven, maar waarover ook secundaire literatuur bestaat. Het is vanuit dit oogpunt dat we in deze studie naar *Het kapitaal* zullen kijken.

Als “uiteindelijk doel” van *Het kapitaal* had Marx voor ogen: “de onthulling van de economische ontwikkelingswet van de moderne maatschappij”.¹ Die onthulling neemt drie boeken in beslag en gaat middels de ‘ontdekking’ van een reeks specifiekere economische wetten: van de waardewet en de wetten van de accumulatie die in het eerste boek centraal staan, de wetten van de circulatie in het tweede boek, tot aan de diepere uitwerking van bepaalde wetten in boek drie, waarvan de wet van de tendentiële daling van de winstvoet het bekendst is. Het is duidelijk dat de (economische) wet een zeer belangrijk concept vormt in *Het kapitaal*, en algemener in de marxistische politieke economie en filosofie. Het doel van deze studie is om een algemeen begrip te vormen van de aard van de economische wetten die in *Het kapitaal* worden uiteengezet, zoals die in het licht van de filosofische posities van Marx en Engels kan worden begrepen. Door te kijken naar zowel filosofische werken, waarin Marx en Engels ingaan op aspecten van het concept wetmatigheid, als *Het kapitaal* waarin de wetmatigheden worden uiteengezet, kan een beter begrip gevormd worden van de wetenschapsfilosofische posities die Marx en Engels in de 19^e eeuw innamen en de wijze waarop die zich uitdrukken in de marxistische politieke economie. De onderzoeksvraag is: *wat is de aard van de economische wetmatigheden, zoals we die vinden in Het kapitaal van Karl Marx, en hoe past deze binnen het kader van de marxistische filosofie?*

De bedoeling is niet om de marxistische filosofie of methode te onderwerpen aan een kritiek, noch om die te verdedigen. Ik zal de marxistische filosofie hier behandelen als een filosofische benadering die in de 19^e eeuw bepaalde epistemologische of wetenschapsfilosofische posities heeft gevormd, die grote invloed hebben gehad – en nog steeds hebben – in de uiteenlopende disciplines van de sociale wetenschappen. De bedoeling is om te onderzoeken en te begrijpen welke epistemologische posities Marx en Engels innemen en hoe die zich uitdrukken in hun studie van de kapitalistische sociaaleconomische verhoudingen, in *Het kapitaal*.

Om een antwoord op de onderzoeksvraag te vinden zal ik naar verschillende bronnen kijken, naast natuurlijk *Het kapitaal* zelf. Er is niet één plek waar Marx en Engels deze kwestie volledig hebben uitgewerkt, maar er zijn voldoende werken waarin ze aspecten van dit vraagstuk

¹ ‘Voorwoord bij de eerste druk’ in: Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. xvi.

behandelen. Ik zal me voornamelijk baseren op de *Anti-Dühring* uit 1877 (o.a. deel 1 over filosofie en hoofdstuk 1 van deel 3 waarin de methode van de politieke economie wordt uiteengezet), *Dialectics of nature* uit 1883 en *Ludwig Feuerbach* uit 1886 van Engels, maar ook *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie* van Marx (voornamelijk het gedeelte over de methode uit het derde aanhangsel, die overigens grotendeels ook terug te vinden is in de *Grundrisse*), evenals brieven van Marx en Engels waarin ze op relevante kwesties ingaan. De combinatie van de expliciete verhandelingen over de aard van wetten in de filosofische werken en de toepassing ervan die we kunnen lezen in *Het kapitaal*, moet leiden tot een antwoord op de onderzoeksvraag.

Het gebruik van deze primaire teksten van zowel Marx als Engels is niet vanzelfsprekend en in hoofdstuk twee zal ik deze aanpak verantwoorden. In hoofdstuk drie wordt de marxistische visie op het concept wet in het algemeen beschreven. Het vierde deel bouwt daarop voort en bestudeert meer specifiek bepaalde epistemologische aspecten van economische wetten, oftewel hoe ze volgens het marxisme bijdrage aan het verwerven van kennis. Hoofdstuk vijf gaat specifiek over de economische wetten die we in het kapitaal tegenkomen, waarbij we dus de uitwerking van de inzichten uit de marxistische filosofie en kennisleer terugzien. Tot slot gaat hoofdstuk zes over de rol van wetten in de revolutionaire praktijk, wat ook een belangrijk aspect van de aard van wetten is in het kader van de marxistische filosofie.

Zoals ik eerder aangaf is er ook secundaire literatuur over filosofische vraagstukken rond de marxistische politieke economie. De belangrijkste relevante mijlpalen in de secundaire literatuur zijn wellicht *Die Dialektik in Marx' "Kapital"* van Rosenthal uit 1955, *The dialectics of the abstract and the concrete in Marx's Capital* van Ilyenkov uit 1960, *Reading Capital* van Althusser, Balibar en anderen uit 1965, en *Karl Marx's theory of history: a defence* van Cohen uit 1978. De vraagstelling in dit onderzoek onderscheidt zich sterk van deze en ook andere werken door de specifieke focus op het concept wet. Om de aard van economische wetten in het kader van de marxistische filosofie te begrijpen, zullen we echter ook andere concepten en inzichten behandelen, die in deze werken wel meer aandacht krijgen. Hier en daar zal ik dus vooral in de voetnoten verwijzen naar de werken van vooral Rosenthal en Ilyenkov, die proberen de methodologie van *Het kapitaal* vanuit de marxistische filosofie te interpreteren, evenals *Het kapitaal lezen* (met wat meer kritische noten), waarin de koppeling tussen de marxistische politieke economie en filosofie ook wordt gelegd, maar dat zich kenmerkt door invloeden van het structuralisme. De focus ligt echter sterk op onderzoek van de eerdergenoemde primaire teksten, die dus ook de leidraad zullen vormen.

Ik noemde ook *Karl Marx's theory of history: a defence*, dat een grondlegend werk van het 'analytisch marxisme' is geworden en sterk is beïnvloed door de analytische (logisch-positivistische) filosofie en methode. Cohen argumenteert daarin juist tegen het gebruik van de marxistische filosofie, de materiële dialectiek, voor de interpretatie van *Het kapitaal*.² Het is kenmerkend ook voor hedendaagse studies dat de koppeling van de marxistische politieke economie met de filosofische werken van Marx en Engels nog maar weinig gelegd. Het betreft een standpunt dat dus in sterk contrast staat met de insteek die we hier innemen. Ik zal juist proberen aan te tonen dat inzicht in de marxistische filosofie onmisbaar is voor het begrijpen van de economische wetten in *Het kapitaal* en meer in het algemeen de marxistische politieke economie.

2. Welke Marx?

Vanzelfsprekend kwam het marxisme niet van de ene op de andere dag kant en klaar uit de hemel vallen, zoals de Tien Geboden. Marx en Engels leefden in de 19^e eeuw, een periode die niet alleen enorm veel sociale en politieke ontwikkelingen kende, maar waarin ook de wetenschappen sprongen vooruit maakten. Onder invloed van deze stroom aan nieuwe indrukken en inzichten, ontwikkelden Marx en Engels in de loop van hun leven hun theorie en pasten deze vaak aan op basis van constant onderzoek. Dit historisch gegeven heeft in de academische literatuur discussies

² Zie vooral 'Introduction to the 2000 edition: reflections on analytical marxism' bij de zevende druk (p. xvii-xxviii) waarin hij dit uitgebreid betoogt.

opgelaaid over de verschillen tussen drie ‘marxismes’, namelijk het marxisme van de ‘jonge Marx’, van de ‘oude Marx’ en van Engels.

Nagenoeg alle werken waar ik naar verwijs zijn van na 1859 en kunnen worden beschouwd als rijpere werken van Marx en Engels.³ Vanzelfsprekend hebben zij in de jaren 1860, ‘70 en ‘80 nog veel specifieke vraagstukken uit de politieke economie bestudeerd, en de theorie verder uitgewerkt en verbeterd. Maar hier gaat het om fundamentele filosofische veronderstellingen over de methode van de politieke economie en vooral de aard van economische wetten. Dat zijn kwesties die dan reeds zijn uitgewerkt.⁴ In die zin bestuderen we hier dus enkel de relatief rijpere werken van Marx en Engels en zullen eventuele voor dit onderzoek relevante verschillen tussen jongere en rijpere werken geen probleem vormen en ook buiten beschouwing worden gelaten.

Wat betreft de eventuele verschillen tussen Marx en Engels is in de academische literatuur ook veel geschreven en daar zal ik iets uitgebreider bij stil moeten staan om twee redenen. Allereerst omdat de twee laatste delen van *Het kapitaal* niet door Marx zijn afgemaakt, doordat hij stief in 1883. Ze zijn door Engels uitgegeven in 1885 en 1895. Hoewel ik vooral richt op het eerste deel, verwijs ik ook naar de door Engels uitgegeven delen.⁵ Engels heeft de laatste twee delen samengesteld op basis van honderden pagina’s tellende concepten van Marx. Hij moest daarbij keuzes maken tussen verschillende concepten. Ook heeft hij bepaalde onderdelen samengevat (bijvoorbeeld door voorbeelden weg te laten) en andere delen die onaf waren juist verder uitgewerkt. Voor de keuzes die hij maakt geeft hij uitgebreide verantwoording.⁶ Vanzelfsprekend kunnen we niet precies weten hoe het werk er had uitgezien als Marx langer had geleefd om het af te maken. Als één van de wetenschappers die betrokken is bij de uitgave van MEGA, concludeert Vasina op basis van de vergelijking van de concepten van Marx en het resultaat dat Engels geproduceerd heeft het volgende:

“Precies het niveau van het onderzoek en de uitwerking in de manuscripten van Marx van het tweede en derde boek waren bepalend, naar onze mening, voor de omvang van de redactionele interventie van Engels op het stuk van Marx en zijn keuze van de teksten voor de eindsamenstelling van het tweede en derde deel”.⁷

Met deze inschattingen in het achterhoofd en gezien het hier specifiek gaat om een fundamentele kwestie, namelijk het filosofische begrip van de economische wetten en niet zozeer de details van de

³ 1859 is het jaar van uitgave van *Kritiek op de politieke economie*. Dan heeft Marx dus reeds het onderscheid gemaakt tussen de arbeid en de arbeidskracht, waarmee de hele verdere uitwerking van de marxistische politieke economie op een andere basis komt te staan dan de klassieke en ricardiaanse theorie. Voor een introductie zie de inleiding van Engels uit 1891 in: Marx (1977), *Loonarbeid en kapitaal*.

⁴ Het eerste wat Marx ook zegt in het voorwoord op het eerste deel van *Het kapitaal* is: “Het werk, waarvan ik hier het eerste deel aan het publiek voorleg, is het vervolg op mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, dat in 1859 verscheen”, waarbij hij niet alleen geen noodzaak ziet om kanttekeningen te zetten bij dat eerdere werk, maar zelfs aangeeft dat hij zaken die hij daarin reeds heeft uitgewerkt in *Het kapitaal* slechts beknopt herhaald.

⁵ Voor een overzicht van de argumenten van verschillende kanten, zie: Vasina (2003), ‘Δεύτερος τόμος του «Κεφαλαίου»’ [Deel twee van *Het kapitaal*].

Zie ook de volgende bron, waarin niet heel expliciet wordt ingegaan op de vermeende tegenstelling tussen Marx en Engels, maar die wel een nuttige context biedt van de hele discussie: Day en Gaido (2018), ‘The early reception of Marx’s economic works’.

⁶ Zie vooral het voorwoord van Engels bij de eerste uitgave van 1885 in: Marx (2019), *Het kapitaal*, deel 2 en woord vooraf van Engels uit 1894 in: Marx (2019), *Het kapitaal*, deel 3. Er is ook veel informatie te vinden in briefwisselingen van Engels. Zo vinden we in brieven van Engels van 25 maart 1883 aan L. Lafargue (Marx en Engels (1992), *Collected Works*, deel 46, p. 465-466) en van 2 april aan P.L. Lavrov (Marx en Engels (1995), *Collected Works*, deel 47, p. 3-4) informatie over welke teksten hij vindt en in welke staat. In latere brieven aan Bebel, Kautsky en Lavrov vinden we ook veel informatie over de manuscripten die hij gevonden heeft en de redactionele overwegingen die hij maakt, waarbij vooral de brief van Engels aan Bebel op 30 augustus 1883 interessant is (Marx en Engels (1995), *Collected Works*, deel 47, p. 52-55).

⁷ Vasina (2003), ‘Δεύτερος τόμος του «Κεφαλαίου»’ [Deel twee van *Het kapitaal*]. Citaat vertaalt uit Grieks door A.S.

economische theorie zelf, denk ik niet dat het problemen oplevert *Het kapitaal* in dit onderzoek als één werk te beschouwen, zonder daarmee te 'vergeten' dat het een enorm werk is, geschreven in de loop van tweeëneenhalve decennia door twee personen.

De tweede reden dat ik inga op deze kwestie, is dat ik veel verwijs naar filosofische werken van Engels om de aard van economische wetten te interpreteren. Er bestaat een behoorlijke trend in de literatuur die wijst op een (vermeende) tegenstelling tussen standpunten uit de filosofische werken van Engels (vooral de *Anti-Dühring* en *Dialectics of nature* worden daarbij genoemd) en de filosofische posities van Marx. Deze (vermeende) tegenstelling werd begin 20^{ste} eeuw naar voren gebracht, bijvoorbeeld door sociaaldemocratische theoretici (zoals Mondolfo in 1912) en later (wanneer de splitsing tussen de sociaaldemocratische en communistische beweging zich heeft voltrokken) ook binnen de traditie van de Comintern door Bans in 1920.⁸ De discussie laait echter vooral op na de kritiek van Lukács in 1923, die Engels bekritiseert op de toepassing van de dialectiek in de *Anti-Dühring*, en sindsdien zijn een reeks verschillende versies van deze benadering in allerlei tradities terug te vinden.⁹ Engels zou te simplistisch zijn, en op allerlei vraagstukken een opvatting hebben tegenovergesteld aan die van Marx. Desalniettemin blijkt uit briefwisselingen tussen Marx en Engels, dat het Marx was die Engels aanzette tot het schrijven van de *Anti-Dühring*, dat Marx het werk voor het gepubliceerd werd heeft gelezen en tevreden was met de inhoud, en dat het gedeelte van de *Anti-Dühring* dat over politieke economie gaat niet is geschreven door Engels maar door Marx zelf.¹⁰ Marx schrijft in 1880 m.b.t de *Anti-Dühring* zelfs: "[it] constitutes what might be termed an *introduction to scientific socialism*."¹¹ Gelijksortige discussies bestonden omtrent *Dialectics of nature*, maar een antwoord daarop kwam dankzij de publicatie van de filosofische en natuurwetenschappelijke studies van Marx in 1969 door Reiprich, waarmee duidelijk werd dat de basisthema's die Engels ontwikkelt in *Dialectics of nature* gebaseerd zijn op de eerdere studies van Marx en Engels, wat ook blijkt uit briefwisselingen tussen Marx en Engels die rond die tijd werden bestudeerd.¹² Vanzelfsprekend zijn er allerlei nuances die naar voren kunnen komen bij meer uitvoerige vergelijkingen en het valt ook buiten de kaders van dit onderzoek om de specifieke tegenstellingen te behandelen. Op basis van het voorafgaande denk ik echter dat het te rechtvaardigen is om deze werken van Engels aan te halen als bron voor het begrip van de marxistische opvatting van de aard van de economische wetten.

3. Het concept wet in de marxistische filosofie

In dit hoofdstuk kijken we naar het concept wet in het kader van de marxistische filosofie. Een uitgebreide introductie in de marxistische filosofie zal hier niet worden geven. Wat dat betreft beperk ik me tot het zeer beknopt toelichten van twee fundamentele concepten: materialisme en dialectiek. Vanuit dat kader zullen we ingaan op inzichten van Engels en Marx over relevante concepten die nauw met wetten samenhangen, zoals oorzakelijkheid en noodzakelijkheid, en wordt de betekenis van het concept wet in de marxistische filosofie uitgewerkt.

⁸ Mondolfo (1917), *Le matérialisme historique d'après Frédéric Engels*.

Bans (1921), 'Engels als Theoretiker'.

⁹ Lukács (1971), 'What is Orthodox Marxism?', p. 1–26.

Voor een historisch overzicht van de discussie zie: Sheehan (1993), *Marxism and the philosophy of science*, voornamelijk de hoofdstukken 'The philosophy of Marx and the Marx-Engels relationship' en 'Anti-Engels literature' (p. 48-60).

¹⁰ Zie verder ook: Gerns (1971), *Friedrich Engels: Denker und Revolutionär*.

Zie verder briefwisselingen tussen Marx en Engels in de periode 1876-78, zoals die van 24, 25 en 28 mei 1876, in: Marx en Engels (1991), *Collected Works*, deel 45, p. 117-124.

¹¹ Dit schrijft Marx in 1880 bij het voorwoord op *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* van Engels. Zie: Marx en Engels (1989), *Collected Works*, deel 24, p. 339.

¹² Reiprich (1969), *Die philosophisch-naturwissenschaftlichen Arbeiten von Karl Marx und Friedrich Engels*.

3.1 Materialisme en dialectiek

Het materialisme dat Marx en Engels verdedigden, is een antwoord op de vraag naar de relatie tussen denken (ook wel geest of bewustzijn) en materie (ook wel natuur of zijn), die ze als het grondvraagstuk van de filosofie beschouwden. Het materialisme gaat ervan uit dat de wereld materieel is, wat wil zeggen dat de wereld objectief bestaat, onafhankelijk van de geest. Het bewustzijn bestaat ook, maar als resultaat van de ontwikkeling van de materie (evolutie van organismen, zenuwstelsel, hersenen etc.) en heeft geen bestaan buiten de materie.¹³ In de relatie tussen denken en materie is de materie dus primair. De inhoud van het bewustzijn wordt bepaald door de ervaring, de natuurlijke, economische, politieke en culturele omgeving. Deze opvatting staat in contrast met het idealisme, dat ervan uitgaat dat het bewustzijn primair is, dat de geest bepalend is voor objectieve werkelijkheid. Daarbij kan het gaan om het individuele bewustzijn van iedere mens die de werkelijkheid bepaalt (bijv. relativisme), of een algemenere geest die op de een of andere manier de wereld heeft geschapen en het verloop ervan bepaalt (bijvoorbeeld god, maar het kan ook een ongepersonaliseerde geest betreffen, zoals bij Hegel).¹⁴

De vraag naar de relatie tussen denken en zijn heeft volgens Engels nog een tweede, epistemologische kant. Het betreft de vraag naar de identiteit van denken en zijn, oftewel de vraag of we de wereld kunnen kennen: "vermogen wij in onze voorstellingen en begrippen van de werkelijke wereld een juist spiegelbeeld van de werkelijkheid te geven?"¹⁵ Ondanks de fouten die mensen vaak maken bij het interpreteren van de werkelijkheid, geeft het marxisme een bevestigend antwoord op deze vraag. Het agnosticisme van Kant, die stelde dat de mens alleen kan weten hoe de werkelijkheid aan hem verschijnt en niet het *Ding an sich* kan kennen, wordt verworpen.¹⁶ Hetzelfde geldt voor het agnosticisme of scepticisme van Hume.

Een tweede fundamenteel aspect van de marxistische filosofie naast het materialistische uitgangspunt is de "dialectische methode", zoals Marx en Engels het noemden, die in scherp contrast staat met wat zij de "metafysische denkwijze" noemden. De dialectiek, voornamelijk geïnspireerd door de werken van Hegel, is een methode "die de dingen en hun afbeeldingen in het denken wezenlijk in hun verband, hun aaneenschakeling, hun beweging, hun ontstaan en vergaan opvat."¹⁷ Kenmerkend voor de dialectische methode is dus dat alles wordt opgevat als iets dat constant in verandering en ontwikkeling is enerzijds, en anderzijds dat er verondersteld wordt dat er sprake is van een algehele samenhang in de wereld, waarbij zaken wederzijdse wisselwerkingen kennen en elkaar veelzijdig beïnvloeden. Dingen worden dus niet statisch opgevat, maar als processen, die zich door interne tegenstellingen en wisselwerkingen met andere processen constant ontwikkelen. De dialectische denkwijze is voor het marxisme niet zomaar een willekeurige methode, maar een denkwijze die overeenkomt met hoe de materiële werkelijkheid objectief is. Engels

¹³ Het marxisme verwerpt dus het dualisme.

¹⁴ Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 15-16.

¹⁵ *Ibid*, p. 16.

¹⁶ *Ibid*, p. 16-18.

Zie ook een meer uitgebreide weerlegging van het agnosticisme van Kant in de inleiding van Engels (1934) uit 1892 bij het werk *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* (p. 17-18):

"Maar dan komen de neokantiaanse agnostici ons vertellen: Ja, wij kunnen misschien de eigenschappen van een ding juist waarnemen, maar het ding zelf kunnen wij door geen enkel zintuiglijk of geestelijk proces begrijpen. Dit 'Ding an sich' ligt buiten ons bevattingsvermogen. Hierop heeft Hegel al lang geleden geantwoord: Indien gij alle eigenschappen van een ding kent, kent ge het ding zelf; er blijft alleen het feit over, dat het bedoelde ding buiten ons bestaat; en als uw zintuigen dit feit hebben meegedeeld, hebt ge het ding op zich zelf, Kants beroemd onkenbaar 'Ding an sich' volledig begrepen. Waaraan kan worden toegevoegd, dat in Kant's tijd onze kennis van de natuurlijke dingen zóó absoluut onvolledig was, dat hij achter het weinige, dat wij van elk van die dingen wisten, een geheimzinnig 'ding op zich zelf' kon vermoeden. Maar al die ongrijpbare dingen zijn het één na het ander begrepen, geanalyseerd en, wat meer is, door de reusachtige vooruitgang der wetenschap gereproduceerd; en wat wij kunnen produceren, kunnen wij zeker niet als onweetbaar beschouwen."

¹⁷ Engels (1978), *Anti-Dühring*, p. 25.

schrijft: “the dialectic in our minds is but the reflection of the actual development taking place in the world of nature and human history in obedience to dialectical forms.”¹⁸ In *Dialectics of nature* maakt Engels dit expliciet door het onderscheid te maken tussen de ‘objectieve dialectiek en de ‘subjectieve dialectiek’:

“Dialectics, so-called *objective* dialectics, prevails throughout nature, and so-called subjective dialectics, dialectical thought, is only the reflection of the motion through opposites which asserts itself everywhere in nature, and which by the continual conflict of the opposites and their final passage into one another, or into higher forms, determines the life of nature.”¹⁹

Deze dialectische methode wordt onderscheiden van de “old method of investigation and thinking”, de metafysische denkwijze, waarin verschijnselen worden gezien “als gegeven, vaste feiten.”²⁰ In de metafysische benadering worden objecten statisch en geïsoleerd beschouwd.²¹ Er zijn in de metafysische denkwijze geen tegenstellingen of ze vormen, indien ze zich toch voordoen, een indicatie dat we iets verkeerd hebben begrepen. Wanneer we objecten bestuderen als een proces, in hun ontwikkeling, dan zien we dat de metafysische denkwijze volgens Engels “eenzijdig, bekrompen, abstract wordt en zich in onoplosbare tegenstrijdigheden verward.”²² Het woord metafysica wordt door filosofen op verschillende manieren gebruikt (bijv. vaak als synoniem voor ontologie), maar in het kader van het marxisme betreft het niets anders dan de “antidialektische wijze van filosoferen”.²³

3.2 Wet en oorzakelijkheid

We hebben gezien dat de veronderstelde samenhang in de wereld een belangrijk uitgangspunt is in de dialectische benadering. Twee belangrijke concepten die uitdrukking geven aan de samenhang van verschillende verschijnselen zijn oorzaak en gevolg, twee concepten die ook nauw samenhangen met het begrip wet. Om daar grip op te krijgen is het eerst van belang iets te zeggen over tegenstellingen. Tegenstellingen, zoals tussen oorzaak en gevolg als tegengestelde categorieën, spelen namelijk een belangrijke rol in de dialectiek en het begrip van dialectische verandering. Wanneer we objecten bestuderen als een proces, in hun ontwikkeling, dan zien we dat tegengestelden constant in elkaar overlopen. Warm wordt koud, nieuw wordt oud, etc. Specifiek voor de tegengestelden oorzaak en gevolg stelt Engels:

“dat oorzaak en gevolg voorstellingen zijn, die slechts bij de toepassing op het afzonderlijke geval gelden; die echter, zodra wij het afzonderlijke geval in zijn samenhang met het wereldgeheel beschouwen, samenvallen, zich oplossen in de visie van de universele wisselwerking, waar oorzaken en gevolgen voortdurend van plaats wisselen en dat wat nu of hier gevolg, ginds of dan oorzaak wordt en omgekeerd.”²⁴

Engels benadrukt dus dat de concepten oorzaak en gevolg altijd een bepaald gedeelte van de wereld isoleren, aangezien iets slechts een oorzaak of gevolg is relatief tot iets anders. Dit doet echter, in het kader van de materiële dialectiek, niets af aan het objectieve karakter van die oorzakelijkheid, wat wil zeggen dat met die concepten relaties in de materiële werkelijkheid worden weerspiegeld in het menselijk denken.

Voor Marx en Engels zijn oorzakelijkheid en wet niet hetzelfde. De oorzakelijkheid ligt echter wel ten grondslag ligt aan elke verandering en is daarom de basis van de wetmatigheid. Er zouden

¹⁸ Brief van Engels aan Conrad Schmidt op 1-11-1891, in: Marx en Engels (2001), *Collected Works*, deel 49, p. 287.

¹⁹ ‘Dialectics of nature’ van Engels in: Marx en Engels (1987), *Collected Works*, deel 25, p. 492.

²⁰ Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 35.

²¹ Met objecten bedoel ik hier objecten van onderzoek, in de meest ruime zin van het woord, inbegrepen tastbare objecten, gebeurtenissen, ideeën en wat ook de aandacht van de mens mag vragen.

²² Engels (1978), *Anti-Dühring*, p. 42.

²³ Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 21.

²⁴ Engels (1978), *Anti-Dühring*, p. 25.

geen wetten in de wereld zijn als de verschijnselen in de materiële werkelijkheid niet objectief samenhangen door allerlei oorzakelijke verbanden. De oorzakelijkheid die ten grondslag ligt aan de wetmatigheid, impliceert ook de noodzakelijkheid die in de aard van de wetten ligt, waar we nu verder op ingaan.

3.3 Wet en noodzakelijkheid

Wetten treden noodzakelijk op. Als de relevante condities zich voordoen, dan zal een wet ‘verplicht’ optreden, wat Marx in *Het kapitaal* vaak op creatieve wijze verwoord. Bijvoorbeeld wanneer hij schrijft dat “de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd als een regulerende natuurwet gewelddadig optreedt, ongeveer zoals de wet van de zwaartekracht bij het ineensinken van iemands huis boven zijn hoofd”.²⁵ In de inleiding schrijft Marx: “Het gaat om die wetten zelf, het betreft deze met ijzeren noodzakelijkheid werkende en constant werkzame tendenties. Het industrieel meer ontwikkelde land toont het minder ontwikkelde land slechts het beeld van de eigen toekomst.”²⁶

Noodzakelijkheid kunnen we echter volgens Engels enkel goed begrijpen in de dialectische relatie tot toeval (haar tegengestelde): “Men weet (...) dat datgene wat men voor noodzakelijk houdt, uit louter toevalligheden is opgebouwd en dat het zogenaamd toevallige de vorm is, waarachter zich de noodzakelijkheid verbergt.”²⁷ Engels verwerpt dus de strikte scheiding van noodzaak en toeval, waarbij de term toeval in wezen wordt toegepast op dat wat de wetenschap nog niet heeft kunnen verklaren. Maar Engels verwerpt ook een mechanische opvatting van determinisme, die het bestaan van toeval volledig ontkent. De reden daarvoor is dat we noodzakelijkheid praktisch degraderen tot wat we bedoelen met toeval, wanneer we zeggen dat de noodzakelijkheid van iets wat zeer specifiek en contingent is, gelijk is aan de noodzaak van algemene wetten.²⁸

Wat Engels in wezen doet, is dat hij ‘toeval’ niet opvat als ‘zonder oorzaak’. Elke beweging heeft volgens de marxistische opvatting immers een oorzaak en alles gebeurt met “irrefragable necessity”.²⁹ Om te begrijpen hoe toeval en noodzakelijkheid samenhangen, haalt Engels hier de evolutietheorie van Darwin aan. In die theorie blijven de “the infinite, accidental differences between individuals within a single species” individuele bijzonderheden, die toevallig zijn – ondanks dat ze wel een directe oorzaak hebben – tot één daarvan doordringt “through the character of the species”, waarmee de soort zelf verandert.³⁰ Wat we dus zien is dat ‘toeval’ voor Engels van toepassing is op de vergankelijke of kortstondige aspecten van een proces, terwijl de noodzaak betrekking heeft op de blijvende veranderingen, de essentiële of wezenlijke kant van een proces. Over de geschiedenis stelt Engels dan ook: “Waar echter het toeval aan de oppervlakte zijn spel speelt, wordt het steeds door innerlijke, verborgen wetten beheerst en het komt er slechts op aan deze wetten te ontdekken.”³¹

Vanuit dit opzicht kunnen we het eerder aangehaalde citaat van Engels begrijpen waarmee hij aangeeft dat toeval en noodzakelijkheid, volgens hem, hand in hand gaan, dat het één het ander “verbergt”. Die visie zien we ook terug in andere werken waarin hij bijvoorbeeld stelt: “terwijl het thanks de taak van het denken werd, zijn geleidelijke, tragsgewijze gang door alle dwaalwegen te volgen en zijn innerlijke wetmatigheid door alle schijnbare toevalligheden heen aan te tonen.”³² Daarmee keren we ook terug op het concept wet, dat dus uitdrukking geeft aan niet de toevallige, maar juist de noodzakelijke relaties tussen verschijnselen.

²⁵ Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 33.

²⁶ Zie het voorwoord bij de eerste druk in: *ibid*, p. xv.

²⁷ Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 35.

²⁸ ‘Dialectics of nature’, in: Marx en Engels (1987), *Collected Works*, deel 25, p. 500.

²⁹ *Ibid*.

³⁰ *Ibid*, p. 501.

³¹ Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 38.

³² Engels (1934), *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap*, p. 50-51.

3.4 Wetten objectief en *a posteriori*

De wetten die de mens op basis van zijn ervaring van de werkelijkheid abstraheert, reflecteren werkelijke wetmatige relaties tussen verschijnselen. Dat is een belangrijk materialistisch uitgangspunt in de marxistische interpretatie van het concept wet, dat ik hier nader zal uitwerken.

In het algemeen hebben Marx en Engels afstand genomen van iedere idealistische of agnostische filosofie en corresponderende interpretaties van filosofische categorieën, zoals we eerder reeds zagen.³³ Daarmee is al duidelijk dat categorieën, zoals oorzaak en gevolg, noodzakelijkheid en wet, voor Marx en Engels werkelijke relaties in de materiële wereld reflecteren. Het betreft niet slechts de manier zijn waarop wij de verschijnselen waarnemen, min of meer los van hoe de werkelijkheid in elkaar steekt, zoals door Kant gesteld wordt. Een duidelijke en uitgebreide uiteenzetting van dit standpunt kunnen we terugvinden in een brief van Engels aan de Duitse econoom Conrad Schmidt, die in de neokantiaanse filosofische traditie stond. In die brief gaat Engels uitgebreid in op dit aspect van de aard van economische wetten.

Schmidt vergelijkt de verhouding tussen theorie en de werkelijkheid met een cirkel en een polygoon, in de zin dat de theorie de werkelijkheid kan benaderen, maar de twee nooit samenvallen. Engels gaat mee in deze vergelijking, maar stelt ook: "Because a concept is by its nature essentially a concept, hence does not *ipso facto* and *prima facie* correspond to the reality from which it has had first to be abstracted, that concept is always something more than a fiction..." en hij maakt ook expliciet de vergelijking met Kant: "you reduce the law of value to a fiction, a necessary fiction, in much the same way as Kant reduced the existence of God to a postulate of practical reason."³⁴

Hoe kunnen we begrijpen dat een (economische) wet niet direct samenvalt met de realiteit, terwijl het toch niet slechts iets is dat de mens bedenkt, maar iets dat werkelijke verhoudingen weerspiegelt? Om dit te begrijpen geeft Engels allereerst aan dat (economische) wetten zich niet als directe realiteit manifesteren maar als een trend of een gemiddelde:

"But if we were to demand that the rate of profit – say 14.876934... – should be exactly similar in every business and every year down to the 100th decimal place, on pain of degradation to fiction, we should be grossly misunderstanding the nature of the rate of profit and of economic laws in general – none of them has any reality except as approximation, tendency, average, and not as immediate reality."³⁵

Tegelijkertijd benadrukt Engels ook het belang van het dialectisch begrijpen van wetten. Als we ze statisch benaderen, dan zien we het verschil met de realiteit. Maar als we bijvoorbeeld de totale winst (het waarneembare verschijnsel) en de totale meerwaarde (d.w.z. de waarde die we o.b.v. de wetten van de politieke economie verwachten) in beweging bekijken, dan wordt zichtbaar hoe het concept en de realiteit constant naar eenheid bewegen en toch ook samenvallen: "In other words, the unity of concept and appearance manifests itself as essentially an infinite process, and that is what it is, in this case as in all others."³⁶ Op deze manier begrijpt het marxisme de wetten die de wetenschap ontdekt en formuleert als reflecties van werkelijke wetmatige relaties in de materiële werkelijkheid, en in die zin hebben wetten een 'objectief' karakter, waarbij objectief wil zeggen dat ze onafhankelijk van het bewustzijn werkzaam zijn, niet dat ze los van de verschijnselen staan, want de wetmatige samenhang bestaat juist alleen in de verschijnselen (en de 'reflecties' daarvan zijn in ons bewustzijn).

Vanuit dat uitgangspunt kunnen we ook begrijpen dat Engels beargumenteert dat alle wetten *a posteriori* zijn. In de volgende passage zien we hoe Engels benadrukt dat zelfs de abstracte wetten van de wiskunde volgens hem niet *a priori* zijn:

"evenals op ieder gebied van het denken worden op een bepaalde ontwikkelingstrap de uit de werkelijke wereld geabstraheerde wetten van die werkelijke wereld losgemaakt, als iets

³³ Zie bijv. de verwerping van agnosticisme in: Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 16-18.

³⁴ Brief van Engels aan Conrad Schmidt op 12-3-1895, in: Marx en Engels (2005), *Collected Works*, deel 50, p. 464 en 463.

³⁵ *Ibid*, p. 464.

³⁶ *Ibid*, p. 465.

zelfstandigs daar tegenovergesteld, als van buiten komende wetten, waarnaar de wereld zich te richten heeft. Zo is het in samenleving en staat toegegaan: zo en niet anders wordt de *zuivere* wiskunde achteraf op de wereld *toegepast*, hoewel zij juist aan deze wereld ontleend is en slechts een deel der vormen van haar samenstelling uitmaakt – en *enkel en alleen daarom* ook toepasbaar is.”³⁷

Ook die wetten zijn een weerspiegeling van een werkelijke samenhang die objectief in de materiële wereld bestaat, onafhankelijk van het menselijk bewustzijn. Middels de ervaring en abstractie in het denken worden de werkelijke wetten aan de werkelijkheid onttrokken en in het bewustzijn ‘gereflecteerd’. Dat gebeurt vanzelfsprekend niet één op één. De ‘reflectie’ gaat maar door middel van de ervaring en het denken, waarin natuurlijk ook belangrijke verschillen kunnen ontstaan tussen hoe dingen zijn en hoe ze gedacht worden. De praktische toepasbaarheid laat zien in hoeverre ze de werkelijkheid correct reflecteren.

Wat we ook terugzien in het bovenstaande citaat is dat de praktische toepassing van wetten door Engels wordt gezien als een bewijs voor de objectiviteit ervan, voor het feit dat ze werkelijke samenhangen en tendenties weergeven (“en *enkel en alleen daarom* ook toepasbaar is”). Indien we de wetten van het denken zien als iets wat losstaat van de wetten van de natuur of als iets wat daar tegenover staat, dan is die toepasbaarheid van de wetten en de overeenkomst tussen de wetten van het denken en de natuur niet uit te leggen:

“Dan moet men het ook hoogst merkwaardig vinden, dat bewustzijn en natuur, denken en Zijn, denkwetten en natuurwetten, zozeer overeenstemmen. Vraagt men echter verder wat dus denken en bewustzijn zijn en wat hun oorsprong is, dan vindt men, dat het produkten van het menselijk brein zijn en dat de mens zelf een natuurprodukt is dat zich in en met zijn omgeving verwickeld heeft; waarbij het dan vanzelf spreekt, dat de voortbrengselen van het menselijk brein, die tenslotte ook natuurprodukten zijn, niet in tegenspraak maar in overeenstemming zijn met het overige natuurverband.”³⁸

Tot zo ver hebben we gezien hoe het concept wet kan worden begrepen in het kader van de marxistische filosofie. Daarbij is uitgebreider stilgestaan bij oorzaak en gevolg, gezien het feit dat oorzakelijkheid de verschijnselen doordringt de basis is voor de geldigheid van wetten. Ook is ingegaan op het noodzakelijke karakter van wetten zoals dat in de marxistische filosofie wordt begrepen, en de stelling dat de wetten die de mens formuleert objectieve relaties weergeven en dus ook *a posteriori* zijn, oftewel ontleend aan de ervaring. In het volgende hoofdstuk gaan we verder in op bepaalde epistemologische aspecten van wetten in het algemeen maar ook specifiek de economische wetten die we in *Het kapitaal* tegenkomen.

4. Epistemologische aspecten van wetten in *Het kapitaal*

Verschillende aspecten van de aard van (economische) wetten in de marxistische filosofie zijn reeds naar voren gekomen. Maar wetmatigheden zijn uiteindelijk natuurlijk belangrijk voor het verkrijgen van kennis over de wereld en vormen de sleutel tot het verklaren van de verschijnselen

³⁷ Engels (1978), *Anti-Dühring*, p. 42.

Dit is een passage uit het betoog van Engels tegen de Duitse filosoof Eugen Dühring, die beweerde dat wiskunde *a priori* is, dat de validiteit ervan onafhankelijk is van elke specifieke ervaring. Engels verdedigt dat zelfs de wiskunde en concepten als getal en vorm uiteindelijk het product zijn van de ervaring. In het kader van dit betoog stelt Engels dus dat zelfs de wetten van de wiskunde, die zo abstract lijken, niet slechts een creatie zijn van ons denken, maar een reflectie van wat we in de werkelijke wereld ervaren. Cursivering in het origineel.

Elders in dat werk schrijft Engels ook dat algemene wetten en beginselen “niet het uitgangspunt [zijn] van het onderzoek, maar hun eindresultaat; zij worden niet op natuur en mensengeschiedenis toegepast, maar uit deze afgeleid: niet de natuur en het rijk der mensen richten zich naar de beginselen, maar de beginselen zijn slechts in zoverre juist, als zij met de natuur en geschiedenis overeenstemmen” (p. 38).

³⁸ *Ibid*, p. 38-39.

(fenomenen). In dit gedeelte zullen we de aard van wetten dan ook benaderen vanuit de marxistische kennisleer. Hoe leiden ze tot kennis en wat is het karakter van deze kennis?

4.1 Opstijgen van het abstracte naar het concrete

Het antwoord op deze vragen behandelt Marx onder andere in *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*. Hij gaat daar in op epistemologische vraagstukken om uit te leggen wat het juiste beginpunt is voor de politieke economie (en dus wat de opbouw moet zijn van *Het kapitaal*).

Zoals bekend, begint *Het kapitaal* met een analyse van de waar en daarin besloten gebruikswaarde en ruilwaarde, om vervolgens over te gaan naar de arbeid, die op zijn beurt ook een tweevoudig karakter heeft, concreet en abstract.³⁹ Vanuit deze elementaire aspecten van de kapitalistische productiewijze (waar, waarde, arbeidskracht, geld, meerwaarde, kapitaal) worden vervolgens de 'grotere' vraagstukken opgepakt, zoals de opkomst en verdere ontwikkeling van het kapitalisme.⁴⁰ Marx voelt zich in zijn *Bijdrage* verplicht om uit te leggen waarom hij op deze wijze te werk gaat en niet de andere kant op. Andere mensen die zich met politieke economie bezighielden begonnen indertijd bij iets 'concreters', zoals de bevolking, om te eindigen bij abstracte begrippen als de waarde. Bij Marx vinden we de waarde aan het begin en pas helemaal aan het eind van deel drie van *Het kapitaal* vinden we het hoofdstuk over de klassen (de bevolking).⁴¹

Marx beargumenteert dat de kennis zich ontwikkelt van de zintuiglijke ervaring, via abstractie in het denken, naar concrete kennis: "de methode om van het abstracte naar het concrete op te stijgen [is] alleen maar de manier," zo schrijft Marx, "waarop het denken zich het concrete toeëigent en als een geestelijk concreet iets reproduceert."⁴² Intuïtief zou iemand kunnen denken dat het verkrijgen van kennis zich juist voltrekt via het abstraheren van de details van de concrete zintuiglijke ervaring en dat de beweging zich dus voltrekt van concreet naar abstract. Het behoeft dus enige toelichting wat Marx bedoelt. Hij stelt:

"Het concrete is concreet, omdat het de samenvatting van vele bepalingen is, dus eenheid van het menigvuldige. In het denken treedt het daarom op als een samenvattingsproces, als resultaat, niet als uitgangspunt, ofschoon het het werkelijke uitgangspunt is en dus ook het uitgangspunt van waarneming en voorstelling."⁴³

De concrete realiteit is dus het beginpunt van de ervaring. De eerste indruk van de ervaring is echter altijd abstract, eenzijdig. Marx stelt dan ook dat indien de politieke economie zou beginnen met de bevolking, wat in eerste instantie iets concreets lijkt te zijn, we eigenlijk met een abstractie daarvan beginnen. De bevolking is immers weer opgedeeld in verschillende klassen en kent allerlei aspecten en veelzijdigheden die we in eerste instantie niet kunnen bevatten (deze weg leidt dus niet tot concrete kennis).

Marx begint dus juist bij iets abstracts, maar natuurlijk niet op willekeurige wijze. De waren vormen immers de 'cellen' of 'bouwstenen' van het kapitalisme. Vanuit de waar en de concepten die daaruit volgen (waarde, arbeidskracht, meerwaarde, kapitaal) wordt gepoogd een begrip te krijgen

³⁹ Heel beknopt: de *gebruikswaarde* betreft het nut van een waar voor de mens op basis van zijn fysieke eigenschappen, omdat het een behoefte van de mens "in de maag of in de verbeelding" bevredigt. Een waar is echter een product dat geproduceerd is met als doel deze te verkopen, om deze te ruilen tegen andere waren (of geld) in specifieke verhoudingen. De *ruilwaarde* betreft precies deze kwantitatieve waarde van een waar, die onafhankelijk is van de fysieke eigenschappen. De *concrete arbeid* betreft de specifieke handelingen die de gebruikswaarde creëren. De *abstracte arbeid* betreft het verbruik van maatschappelijke arbeidstijd die nodig is om een waar te produceren en is de grondslag voor de ruilwaarde.

⁴⁰ Dit vinden we in deel 1 bij de hoofdstukken over de coöperatie, manufactuur en grootindustrie, alsmede de hoofdstukken over de voorwaarden voor de eenvoudige en uitgebreide reproductie, de accumulatie van kapitaal en later het koloniale stelsel.

⁴¹ Verschillende elementen van de klassen komen al eerder in het kapitaal naar voren (zoals in het hoofdstuk over de duur van de arbeidsdag), maar enkel voor zover dat noodzakelijk is om een ander vraagstuk te behandelen. Pas aan het eind van deel drie worden de klassen echt het object van studie.

⁴² Marx (1979), *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, p. 252.

⁴³ *Ibid.*

van het kapitalisme als geheel, een begrip dat de veelzijdigheid en alle bijzonderheden van het concrete concept kan bevatten.

Om de rol van de economische wetten in dit proces te begrijpen, het proces van het opstijgen van het abstracte naar het concrete, is het van belang om iets meer te zeggen over drie belangrijke paren categorieën in de marxistische kennisleer, drie tegenstellingen: abstract en concreet; algemeen en individueel; wezen en verschijnsel. De kennis die economische wetten bieden heeft een abstract, algemeen en wezenlijk karakter, maar om de betekenis daarvan te begrijpen binnen de marxistische filosofie is het belangrijk te bevatten hoe deze concepten samenhangen.

4.2 Dialectiek van abstract en concreet

Allereerst moeten iets meer zeggen over de concepten concreet en abstract, die duidelijk een belangrijke rol spelen in de marxistische epistemologie. We moeten constateren dat voor Marx de termen concreet en abstract beide betrekking hebben op zowel de materiële werkelijkheid als het denken.⁴⁴ Dit is in tegenstelling tot hoe de termen in het dagelijks taalgebruik vaak worden gebruikt, waarin met abstract vaak wordt bedoeld dat iets enkel in gedachten is. Het meest duidelijk komt het marxistische begrip van deze concepten naar voren in het concept 'abstracte arbeid'. Marx benadrukt dat dit concept niet slechts een verzinsel is: "De ontleding van alle waren in arbeidstijd is geen grotere abstractie en tevens geen minder reële dan die van alle organische lichamen in lucht."⁴⁵ De concepten abstract en concreet reflecteren dus objectieve aspecten van de werkelijkheid en ze bestaan slechts in relatie tot elkaar (denk ook aan wat we eerder zagen over tegenstellingen in de dialectiek): "De ruilwaarde kan nooit bestaan behalve als abstracte, *eenzijdige* betrekking van een al gegeven concreet, levend geheel."⁴⁶ Economische wetten zijn natuurlijk abstract. Ze zijn geabstraheerd van de vele verschillende manifestaties van die wetten in de concrete fenomenen. Dat maakt de wetten echter niet minder reël.

Dat de wetten abstract zijn betekent ook niet dat ze in een antagonistische, onverenigbare tegenstelling staan tot de concrete kennis. In tegendeel, want voor Marx is de methode van het opstijgen van het abstracte naar het concrete immers de weg om tot concrete kennis te komen vanuit de eerste indrukken van de ervaring die onvermijdelijk eenzijdig en dus abstract zijn. De wetten zijn dus als abstractie juist een noodzakelijke schakel naar de concrete kennis. Bovendien hebben wetten ergens ook juist een concreet aspect waardoor ze die rol als schakel kunnen spelen: ze abstraheren de individuele bijzonderheden, maar vatten tegelijkertijd ook veel verschillende individuele verschijnselen samen in een algemene wet.

4.3 Dialectiek van algemeen en individueel

Ten tweede denk ik dat we stil moeten staan bij de concepten individueel en algemeen, want binnen de marxistische filosofie zijn wetten een uitdrukking van het algemene (of universele) in het

⁴⁴ Deze interpretatie wordt ook verdedigd door Ilyenkov. Zie: 'De definitie van het concrete bij Marx' in hoofdstuk 1 in: Ilyenkov (1982), *The dialectics of the abstract and the concrete*.

In *Reading Capital* (1970) wordt de kwestie ook behandeld in het laatste deel van hoofdstuk 3. Het abstracte wordt daar meer als iets geestelijks benaderd. Het specifieke voorbeeld van de abstracte arbeid wordt in hoofdstuk 5 behandeld en – naar mijn idee ten onrechte – als een uitzonderlijk geval gezien waarbij het abstracte en realiteit samenvallen. Daarnaast wordt ten onrechte gesteld dat de abstracte arbeid zichtbaar zou zijn en dat de abstractie dus tot de "directly accessible truths" zou behoren (p. 125), terwijl de abstracte arbeid juist niet iets zichtbaars of tastbaars is. Vervolgens gaat het over een "self-consciousness" (p. 126) van de kapitalistische productie en neigt het volgens mij naar een idealistische insteek die eerder hegeliaans dan marxistisch is.

⁴⁵ Marx (1979), *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, p. 17.

Zie ook op p. 256: "deze abstractie van de arbeid [is] zeker niet alleen het geestelijke resultaat van een concrete totaliteit van arbeidshandelingen. (...) De arbeid is hier niet alleen als categorie, maar ook in de werkelijkheid (...)"

⁴⁶ Marx (1979), *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, p. 252.

individuele (of particuliere).⁴⁷ Engels schrijft zelfs: “The form of universality in nature is law.”⁴⁸ Wat wordt hier precies mee bedoeld?

De marxistische filosofie, geïnspireerd door het heglanisme, erkent de individualiteit van alle verschijnselen (niets is exact hetzelfde in alle opzichten). Tegelijkertijd erkent het ook het bestaan van het algemene. Het algemene bestaat echter alleen middels de individuele verschijnselen, niet daarbuiten of daarboven, niet los van de individuele verschijnselen. Alle verschijnselen behorende tot een bepaalde klasse of groep beantwoorden aan bepaalde wetten die, zoals we eerder zagen, noodzakelijk optreden indien de vereiste condities er zijn. Wetten betreffen daarom niet zozeer het strikt individuele, maar vooral dat wat geldt voor alle verschijnselen van een bepaalde soort. Vanuit dat opzicht zijn wetmatigheden een uitdrukking van het algemene in ieder individueel verschijnsel.

Het eerder aangehaalde citaat van Engels komt van zijn aantekeningen op het werk van Carl Nägeli, een Zwitserse botanist. Die aantekeningen maakte Engels in zijn studie voor het werk *Dialectics of nature*. Nägeli stelde dat we alleen het eindige kunnen weten. Engels plaatst een kanttekening (of hij brengt in ieder geval nuance aan), door aan te geven dat we kennis hebben van natuurwetten en die hebben oneindige geldigheid, in die zin dat hun geldigheid niet beperkt is tot een bepaald verschijnsel, maar dat het zich eeuwig voordoet indien de condities er zijn.⁴⁹ Hoewel dit pakkende citaat dus specifiek gaat over natuurkundige wetten die eeuwig zijn, is het kenmerkend voor de marxistische opvatting van de dialectiek tussen het algemene en het individuele, en dat de wetten een uitdrukking zijn van het algemene in het individuele. Zo dus ook in de sociale werkelijkheid: de ontwikkelingswetten van de economie en maatschappij drukken de algemene tendensen uit, die zich manifesteren in de vele individuele gebeurtenissen.

4.4 Dialectiek van wezen en verschijnsel

Het derde begrippenpaar dat ik hier behandel betreft wezen (essentie) en verschijnsel (fenomeen). De verhouding tussen deze twee begrippen is door Marx en Engels, naar mijn weten, niet zo expliciet behandeld zoals de voorgaande begrippenparen. Maar het zijn wel begrippen die ze veel hebben gebruikt en daaruit valt op te maken hoe ze deze concepten begrijpen. Laten we dus kijken hoe Marx en Engels deze begrippen gebruiken in *Het kapitaal* en hoe de wetmatigheden daarmee samenhangen.

Bij het bekritisieren van de vulgaire burgerlijke economie, zoals Marx en Engels het noemen, stellen ze meerdere malen dat de burgerlijke economie “op geen enkele wijze in staat is tot deze fenomenen door te dringen en het innerlijke wezen (...) waar te nemen.”⁵⁰ De burgerlijke economie kijkt enkel naar de fenomenen en niet naar het wezen, de “interne samenhang”.⁵¹ We lezen in *Het kapitaal*:

“...juist in het vervreemde fenomeen van de economische verhoudingen, waarin deze *prima facie* absurd en volledig tegenstrijdig zijn – en alle wetenschap zou overbodig zijn als de fenomenen en het wezen der dingen onmiddellijk samenvielen – dat juist dan de vulgaire economie zich volkomen comfortabel voelt en deze verhoudingen haar des te begrijpelijker lijken. Hoe meer de innerlijke samenhang voor haar verborgen is, hoe vertrouwder ze zijn met de ordinaire voorstelling ervan.”⁵²

⁴⁷ Ik zal hier heel specifiek focussen op de aspecten van dit vraagstuk die voor het concept wet van belang zijn. Voor een uitvoerige studie van deze kwestie, zie: ‘Het concrete en de dialectiek van het universele en het individuele’ in hoofdstuk 1 in: Ilyenkov (1982), *The dialectics of the abstract and the concrete*.

⁴⁸ ‘Dialectics of nature’, in: Marx en Engels (1987), *Collected works*, deel 25, p. 514.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Marx (2019), *Het kapitaal*, deel 3, p. 176.

⁵¹ *Ibid.*, p. 614.

⁵² *Ibid.*, p. 607.

In de burgerlijke wetenschap wordt (indertijd en nu nog steeds) gesteld dat kapitaal rente (interest) voortbrengt, grond levert grondrente op, en arbeid brengt loon. Deze theorie over “de revenuen en hun

We kunnen dus al constateren dat er voor Marx en Engels zoets is als een wezen of essentie, die niet direct door de waarneming (de fenomenen) wordt gegeven. Wat is het wezen voor Marx en Engels?

Laten we naar twee voorbeelden kijken. Marx en Engels noemen bijvoorbeeld de waarde van de arbeidskracht de “essentiële betrekking” die aan de grondslag ligt aan de prijs van de arbeid of het arbeidsloon.⁵³ Een tweede voorbeeld is de meerwaarde en meerwaardevoet; die noemen ze: “de onzichtbare en onbekende essentie die onderzocht moeten worden, terwijl de winstvoet en bijgevolg de vorm van de meerwaarde als winst zich aan het oppervlak van de verschijnselen toont.”⁵⁴

Uit deze voorbeelden kunnen we als eerste opmaken dat de essentie, respectievelijk de waarde van de arbeidskracht en de meerwaarde, inderdaad niet iets is wat direct waargenomen kan worden. Het waarneembare verschijnsel is respectievelijk het loon en de winst. Marx definieert de arbeidskracht als het vermogen van de arbeider om arbeid te verrichten. De arbeidskracht is dus niet een tastbaar persoon. De arbeider als tastbaar persoon kunnen we zien als slechts de ‘drager’ van dit vermogen. De arbeidskracht is in het kapitalisme een waar en het verbruik van deze waar brengt ruilwaarde voort. Als zodanig is de arbeidskracht dus te beschouwen als een maatschappelijke relatie en niet als een direct waarneembaar ding. Dit in tegenstelling tot het arbeidsloon (het geld dat de arbeider krijgt), want dat is iets wat direct waar te nemen is. De waarde van de arbeidskracht en het loon vallen alleen samen als maatschappelijke gemiddelde (zie 3.4). Ook de meerwaarde is in het marxisme niet direct waarneembaar. De meerwaarde is niet het geld dat de kapitalist verdient (dat is de winst), het is verbruikte abstracte arbeid (verbruik van arbeidstijd) en wel het gedeelte van de arbeidstijd waarin de arbeidskracht niet zijn eigen waarde reproduceert, maar waarin meerwaarde geproduceerd wordt, en als zodanig is de meerwaarde ook een maatschappelijke relatie, meer specifiek een uitbuitingsrelatie in het kapitalisme. Ook de winst en de meerwaarde vallen niet direct samen, maar slechts als maatschappelijk gemiddelde.

Het tweede dat we kunnen opmaken en dat ook belangrijker is, is dat het wezen altijd een relatie betreft van een verschijnsel, zoals loon of winst, tot het grotere geheel (de “interne” of “innerlijke samenhang” zoals Marx en Engels het vaak noemen), in dit geval het kapitalistische productieproces. De waarde van de arbeidskracht en de meerwaarde onthullen als het ware hoe respectievelijk het loon en de winst samenhangen met de kapitalistische uitbuiting (in 5.2 zal ik dat verder uitwerken).

De meest bekende verhandeling van Marx waarin het concept wezen of essentie centraal staat, is waarschijnlijk de “essence of man” in de *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, waarin hij stelt dat het wezen van de mens ligt in de maatschappelijke relaties.⁵⁵ Ook hier zien we weer dat de essentie niet het direct waarneembare of tastbare verschijnsel is, maar gaat over de samenhang van het individuele verschijnsel met het grotere geheel.⁵⁶ In datzelfde vroege werk, dat

bronnen” (zo luidt de titel van deze afdeling VII uit deel 3 van *Het kapitaal*) wordt door Marx bekritiseerd, omdat het de werkelijke bron van de welvaart volgens Marx verhuult. Marx stelt hier ook: “In werkelijkheid interpreteert, systematiseert en rechtvaardigt de vulgaire economie de burgerlijke opvattingen van de vertegenwoordigers van de burgerlijke productieverhoudingen.”

⁵³ Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 415.

⁵⁴ Marx (2019), *Het kapitaal*, deel 3, p. 87.

⁵⁵ 'Economic and Philosophic Manuscripts of 1844' van Marx, in: Marx en Engels (1975), *Collected Works*, deel 3, p. 229-348 (en i.h.b. p. 217). Voor een uitvoerige discussie over het concept wezen (essentie) in dit werk, zie: Vazioulin (1988), *Η διαλεκτική του ιστορικού προοδός και η μεθοδολογία της ερευνάς του [De dialectiek van het historische proces en de methodologie van zijn onderzoek]*, pp. 36-53.

⁵⁶ In *Reading Capital* wordt het de verhouding tussen verschijnsel en wezen ook behandeld. Daar wordt steeds gesproken van “reduction of the phenomenon to the essence” (p 84 en 85). Omdat bij Marx het wezen juist ligt in de koppeling van het individuele met het algemene, denk ik dat reductie niet een treffende verwoording is. Om tot het wezen te komen moet in eerste instantie weliswaar een abstractie plaatsvinden, maar tegelijkertijd moeten we om tot het wezen te komen juist de dingen concreet begrijpen in hun ontwikkeling en wisselwerking, hun samenhang met het geheel.

is geschreven lang voor de *Bijdrage of Het kapitaal* zijn geschreven, zelfs voor het *Communistisch Manifest*, wordt het concept essentie overigens ook al veel gebruikt in de studie van allerlei economische verhoudingen en categorieën, waar ik echter niet over zal uitwijden.

Hoe hangen de begrippen verschijnsel en wezen samen met wetten? Wetten geven inzicht in het wezen van de verschijnselen. De wetten betreffen immers precies de *noodzakelijke* verbanden tussen verschijnselen, hun “interne samenhang”, de koppeling van de individuele verschijnselen met het algemene, het grotere geheel, en juist daarin ligt het wezen van de fenomenen of verschijnselen. De wetten bieden ons in die zin dus inzicht in het wezen van de processen in de werkelijkheid, en zijn dus ook niet te ontdekken enkel door de direct waarneembare regelmatigheden in de verschijnselen te identificeren:

“als het een wetenschappelijk werk is om de zichtbare, louter schijnbare beweging, tot de werkelijke interne beweging te reduceren, dan is het vanzelfsprekend dat de opvattingen over de productiewetten in de *hoofden* van de kapitalistische productie- en circulatieagenten geheel van deze wetten afwijken en alleen de uitdrukking zijn van de uiterlijke beweging. De ideeën van een handelaar, beurspeculant, bankier zijn onvermijdelijk fout. Die van de fabrikanten zijn vervalst...”⁵⁷

Met het begrip van de dialectiek tussen abstract en concreet, algemeen en individueel, en wezen en verschijnsel, kunnen we de belangrijke rol van wetten begrijpen in het proces waarin men via de abstractie tot concrete kennis komt. De wetmatigheden zijn op zich een abstractie. Maar ze betreffen de noodzakelijke, algemene en essentiële kanten van een proces, ontdaan (geabstraheerd) van toevallige bijzonderheden. Deze abstracties zijn de sleutel om elk werkelijk proces en ieder individueel fenomeen niet abstract (eenzijdig) maar concreet te begrijpen in zijn veelzijdigheid en in zijn relatie tot andere verschijnselen. De toepassing van de voorgaande filosofische inzichten bij de studie van de politieke economie is duidelijk terug te zien in *Het kapitaal*, waar we nu verder op in zullen gaan.

5. Van abstract naar concreet in *Het kapitaal*

De marxistische opvatting van de aard van economische wetten en de bovengenoemde epistemologische posities vinden we terug in de opbouw van de drie boeken waaruit *Het kapitaal* bestaat. Dat zal ik hier aantonen. Er zijn veel studies die zich hebben beziggehouden met de toepassing van de marxistische filosofie en methode in *Het kapitaal*, waarvan ik enkele in de inleiding heb aangehaald. Bepaalde basiselementen van de gedachtelijn die ik hier volg, baseer ik op een invloedrijk werk van Rosenthal, al verschilt mijn benadering sterk omdat Rosenthal focust op het concreter worden van de concepten, terwijl ik hier het accent leg op de economische wetten.⁵⁸ Na het bespreken van de opbouw van *Het kapitaal* als geheel zal ik ook specifiek, maar wel beknopt, aangeven hoe we die terugzien in de wetten die in deel één van *Het kapitaal* worden ‘ontdekt’.⁵⁹

5.1 Algemene opbouw van *Het kapitaal*

Als we heel globaal naar de drie boeken kijken, dan zien we dat deel één als titel heeft ‘Het productieproces van het kapitaal’, deel twee: ‘Het circulatieproces van het kapitaal’ en deel drie:

⁵⁷ Marx (2019), *Het kapitaal*, deel 3, p. 269.

⁵⁸ Rosenthal (1959), *Die dialectiek in Marx' 'Kapital'*.

Andere relevante werken zijn o.a.:

- Althusser en Balibar (1970), *Reading Capital*, voornamelijk hoofdstuk 9 (vooral rond p. 189-191).

- Ilyenkov (1982), *The dialectics of the abstract and the concrete*.

Voor een overzicht van relevante werken van filosofen uit de Sovjet-Unie, zie: Anan'eva (1974), 'Recent Soviet works on the scientific method of Marx' Capital and related topics'.

⁵⁹ Het doel is hier natuurlijk niet om het enorme boek in detail te analyseren. Ik richt me vooral op de centrale wetten die Marx uiteenzet en ga dus met zevenmijlslaarzen door het werk. Deel twee en drie zal ik hier alleen aan het eind heel kort noemen.

‘Het totale proces van de kapitalistische productie’.⁶⁰ In deel één wordt dus het productieproces bestudeerd, maar allerlei zaken die het productieproces beïnvloeden, zoals de circulatie (warenruil), worden door Marx expliciet weggelaten. Het is dus aanvankelijk een abstracte (eenzijdige) studie van het productieproces. In deel twee bestudeert Marx het proces van de circulatie. Dat wordt echter niet bestudeert als iets los van het productieproces, maar juist als een noodzakelijke schakel daarin.

Deze twee zaken (dat deel één een abstracte studie van het productieproces inhoudt en dat het circulatieproces in deel twee wordt bestudeerd als schakel in het productieproces) worden direct aan het begin van deel twee expliciet duidelijk gemaakt (overigens iets beknopter ook al aan het eind van deel één). Het tweede boek begint namelijk met een schematische uiteenzetting van het kringloopproces van het kapitaal. In het eerste stadium koopt de kapitalist de voor de productie noodzakelijke waren en arbeidskracht (schematisch: Geld – Waar of $G - W$). In het tweede stadium worden de gekochte waren productief geconsumeerd.⁶¹ Middels de productie worden waren gecreëerd die van grotere waarde zijn dan de waren die ervoor verbruikt zijn (schematisch: $W \dots P \dots W'$). In het derde stadium verkoopt de kapitalist de waren ($W' - G'$). De wetten van de circulatie betreffen dus vooral het eerste en derde stadium van de kringloop. We lezen vervolgens:

“Het eerste en derde stadium werden in het eerste boek alleen besproken voor zover dit nodig was voor het begrijpen van het tweede stadium, het productieproces van het kapitaal. De verschillende vormen die het kapitaal in de verschillende stadia aanneemt en die zij bij herhaling van de kringloop nu eens aanneemt en dan weer afwerpt, werden daarom achterwege gelaten. Ze vormen nu het volgende onderwerp van ons onderzoek.”

Het derde boek gaat opnieuw over het kapitalistische productieproces, maar ditmaal niet als abstractie. In het derde deel worden productie en circulatie als concrete eenheid bestudeerd.

5.2 Wetten in deel 1 van *Het kapitaal*

Ook elk boek apart is gebaseerd op het principe van het opstijgen van abstract naar concreet en ik zal hier beknopt aantonen hoe dit terug te zien is in deel één. Marx begint deel één met een analyse van de waar en zijn waarde. De waarde van een waar wordt bepaald door de waardewet, die stelt dat de waarde van een waar overeenkomt met de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd voor de productie van die waar. Van de waarde en de waardewet gaat Marx, middels een aantal schakels zoals de waardevormen en het geld, naar een concretere wet: de meerwaardewet.

Waarom is de meerwaarde een concreter concept? De waarde is een eigenschap van een waar, en is dus typerend voor de warenproductie in het algemeen (dus niet alleen in de kapitalistische productiewijze). De meerwaarde is veel concreter en essentiëler omdat deze een uitdrukking is van de specifieke kapitalistische productieverhoudingen; het bevat reeds de uitbuitersrelatie tussen arbeider en kapitalist. De meerwaarde is immers wat de kapitalist zich toe-eigent. Toch kunnen we de meerwaarde enkel begrijpen indien we eerst de waarde hebben bestudeerd, omdat de meerwaarde niets anders is dan waarde, die onder bepaalde historische omstandigheden – waarin de productiemiddelen vervreemd zijn van de directe producent en de arbeidskracht een waar geworden is – meerwaarde wordt. De meerwaarde is dus ook volledig onderhevig aan de waardewet. De meerwaarde vormt het voornaamste object van studie, omdat meerwaarde het doel is van de kapitalistische productie. De meerwaardewet noemde Marx dan ook “de absolute wet van deze productiewijze.”⁶²

⁶⁰ Marx bediscussieert deze volgorde overigens al in de *Grundrisse*, geschreven rond 1858. Zie: Marx (2015), *Grundrisse*, p. 22-33.

⁶¹ Productieve consumptie wil zeggen dat de waren worden verbruikt in het productieproces (de ruilwaarde van deze waren wordt dus overgeheveld naar de nieuwe waren die in het productieproces worden geproduceerd). Dit staat tegenover de onproductieve consumptie, zoals de waren die mensen thuis verbruiken.

⁶² Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 478.

De meerwaarde is concreter dan de waarde, maar is zelf ook een abstractie ten opzichte van de winst en de concrete vormen die het aanneemt, zoals de handelswinst, rente en grondrente. Pas in deel drie bestudeert Marx deze concrete verschijningsvormen van de meerwaarde. Dat is niet alleen omdat die studie eerst een begrip veronderstelt van de wetten van de circulatie, maar vooral ook omdat de meerwaarde, als abstracter en algemener concept dan winst, rente of grondrente, inzicht biedt in het wezen (de interne samenhang) van het kapitalisme, de uitbuitende relatie tussen arbeid en kapitaal.

Marx behandelt vervolgens de wet van de meerwaardevoet, die bepaald wordt door de verhouding tussen de meerwaarde en het variabel kapitaal (m/v). In werkelijkheid functioneren het variabel en constant kapitaal samen, en de verhouding tussen meerwaarde en het totale kapitaal is de winstvoet. Toch wordt de meerwaardevoet dus bestudeert vóór de concretere en in de fenomenen waar te nemen winstvoet. De meerwaardevoet is geabstraheerd van het constant kapitaal, die uit de formule wordt verwijderd omdat deze niet van belang is voor de waardeschepping als zodanig, aangezien alleen het variabel kapitaal waarde schept, terwijl het constant kapitaal enkel waarde overhevelt.⁶³ De meerwaardevoet toont de uitbuitingsgraad van de arbeider door de kapitalist, wat de winstvoet juist verhult, omdat het de indruk wekt dat de meerwaarde ook door het constant kapitaal geschapen is. Marx meldt in een voetnoot: "We zullen in Boek III zien dat de winstvoet gemakkelijk te begrijpen is zodra men de wetten van de meerwaarde kent. Langs omgekeerde weg begrijpt men noch het een, noch het ander." Vervolgens bestudeert Marx de middelen van de kapitalist om de meerwaardevoet te vermeerderen (relatieve meerwaarde en absolute meerwaarde).

Op dit punt denk ik dat het belangrijk is om nogmaals te benadrukken dat het feit dat de meerwaarde abstracter is, voor Marx niet betekent dat het minder werkelijk is. Sterker nog, het toont juist beter de essentie van de werkelijke, objectief bestaande verhoudingen.

In het laatste deel van het eerste boek worden de wetten van het proces van de accumulatie bestudeerd. Dit is opnieuw veel concreter dan de eerdere wetten, aangezien het gaat om het kapitaal in zijn ontwikkeling en omdat het al raakt aan het circulatieproces, aangezien de accumulatie plaatsvindt door de uitgebreide reproductie van het kapitaal, waarbij het kapitaal dus steeds de drie eerdergenoemde stadia in de kringloop moet doorlopen.

Marx begint met het bestuderen van de enkelvoudige reproductie.⁶⁴ De enkelvoudige reproductie is een abstractie, waarbij de uitbreiding van het kapitaal gedurende de reproductie ervan (oftewel de accumulatie) wordt genegeerd. Deze abstractie gebruikt Marx om het wezen van de reproductie te tonen. Marx laat zien hoe slechts het gedeelte van de individuele consumptie van de arbeider dat voor de reproductie van de arbeidskracht wordt gebruikt voor het kapitalisme productief is. "De individuele consumptie zorgt er enerzijds voor dat zij in stand worden gehouden en worden gereproduceerd, anderzijds dat — door vernietiging der bestaansmiddelen — zij voortdurend weer op de arbeidsmarkt verschijnen."⁶⁵ Op die manier wordt het wezen van de reproductie van het kapitaal duidelijk, die ligt in dat het noodzakelijkerwijs de reproductie betekent van de kapitalistische productieverhoudingen, oftewel de instandhouding van de uitbuiting van de arbeider: "Het kapitalistische productieproces, beschouwd in zijn samenhang of als

⁶³ De ruilwaarde van machines, fabrieken, grondstoffen en andere productiemiddelen wordt beetje bij beetje overgeheveld naar de producten die ermee gemaakt worden. Dit is het constant kapitaal. De ruilwaarde die overgeheveld wordt naar de producten is niet meer dan de ruilwaarde van de machines, grondstoffen etc. Er wordt dus geen nieuwe waarde geschapen door het constant kapitaal. De ruilwaarde die de arbeidskracht schept in de producten is daarentegen groter dan de waarde van de arbeidskracht zelf. Hier wordt dus niet slechts ruilwaarde overgeheveld, maar er wordt meer waarde gecreëerd dan er eerst was (meerwaarde). Daarom heet dit ook *variabel* kapitaal (omdat de omvang van dit kapitaal gedurende het productieproces varieert, groter wordt, in tegenstelling tot het constante kapitaal waarvan de omvang constant blijft).

⁶⁴ Eenvoudige reproductie betreft de voorwaarden waaronder het kapitaal zijn huidige niveau kan reproduceren, waarbij de meerwaarde niet gebruikt wordt voor de vermeerdering van het kapitaal en er dus geen accumulatie plaatsvindt.

⁶⁵ Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 440.

reproductieproces, produceert dus niet alleen waren, niet alleen meerwaarde, het produceert en reproduceert de kapitaalverhouding zélf, aan de ene kant de kapitalist en aan de andere kant de loonarbeider” – zo concludeert Marx dit hoofdstuk.⁶⁶

Vervolgens gaat Marx naar de concretere vorm van reproductie: de uitgebreide reproductie. Bij de uitgebreide reproductie wordt een gedeelte van de meerwaarde verandert in kapitaal, waardoor het kapitaal zich dus kan vermeerderen of ook wel accumuleren. De uitgebreide reproductie toont dus hoe de uitbuiting van de arbeiders zich uitbreidt en toeneemt. Er zijn een reeks specifiekere wetten die de accumulatie beheersen, waaronder de wet van het eigendom die zich ontwikkelt tot de wet van de toe-eigening, de wet van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en de wet van de overbevolking. Alleen de eerste zal ik hier behandelen.

De wet van het eigendom (ook wel wet van de ruil) bepaalt dat eigendom alleen tegen gelijke waarde geruild kan worden. Bij de uitgebreide reproductie verandert het karakter van deze wet, wanneer het gaat om het eigendom en de ruil van de arbeidskracht. De kapitalist koopt bij uitgebreide reproductie namelijk nieuwe arbeidskracht met de meerwaarde die in het vorige productieproces is geschapen. Maar dit “tegen arbeidskracht geruilde kapitaaldeel zelf [is] slechts een deel van het zonder equivalent toegeëigende product van andermans arbeid.”⁶⁷ Op het niveau van de fenomenen is er dus nog steeds sprake van ruil van waren van gelijke waarde wanneer de kapitalist arbeidskracht koopt. Maar Marx noemt het slechts “bij het circulatieproces behorende schijn, louter een vorm die met de inhoud niets meer te maken heeft en die deze inhoud versluiert,” want in essentie gebeurt er iets heel anders dan simpele ruil van eigendom tegen gelijke waarde.⁶⁸ Het eigendom van de arbeidskracht, die de kapitalist koopt, wordt voor de kapitalist bij uitgebreide reproductie het recht “zich onbetaalde arbeid van anderen of het product daarvan toe te eigenen.”⁶⁹ Voor de arbeider wordt het eigendom van zijn arbeidskracht dat hij verkoopt aan de kapitalist juist “de onmogelijkheid zich van zijn eigen product meester te maken.”⁷⁰ Dezelfde wet die bij enkelvoudige reproductie de ‘eerlijke ruil’ regelt, zorgt er bij uitgebreide reproductie dus voor dat dat de een iets kan toe-eigenen van de ander. Dit komt door de kapitalistische verhoudingen, doordat de kapitalist arbeidskracht koopt van de meerwaarde, oftewel doordat meerwaarde wordt omgezet in kapitaal, in andere woorden door de kapitalistische accumulatie. Op basis daarvan stelt Marx dus dat de wet van het eigendom omslaat in de wet van de kapitalistische toe-eigening en stelt hij dat “het duidelijk is dat de op warenproductie en warencirculatie berustende wet van de toe-eigening of wet van het particuliere eigendom door haar eigen innerlijke en onvermijdelijke dialectiek omslaat in haar directe tegendeel.”

Ook de wet van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en de wet van de overbevolking, die ik verder niet zal uitwerken, zijn twee abstracties die inzicht geven in aspecten van de kapitalistische accumulatie en daarmee bijdragen aan een concreter begrip van de kapitalistische accumulatie en de kapitalistische productieverhoudingen in het algemeen.⁷¹

⁶⁶ *Ibid*, p. 444.

⁶⁷ *Ibid*, p. 448.

⁶⁸ *Ibid*.

⁶⁹ *Ibid*, p. 449.

⁷⁰ *Ibid*.

⁷¹ De wet van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal betref heel kort het volgende. De accumulatie van kapitaal gaat gepaard met een relatieve stijging van het constant kapitaal t.o.v. het variabel kapitaal, ook wel de *stijging van organische samenstelling van het kapitaal*. Marx noemt dit ook de “wet van de voortdurende groei van het constante kapitaaldeel vergeleken met het variabele kapitaaldeel,” zie: Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 482. Deze wet ligt aan de basis voor de wet van de tendentiële daling van de winstvoet (want alleen het variabele kapitaal levert meerwaarde op wat de basis is voor de winst, maar het aandeel van het variabele kapitaal neemt dus af) die in deel drie van *Het kapitaal* centraal staat. De wet van de relatieve overbevolking toont hoe de accumulatie van kapitaal steeds gepaard gaat met de reproductie van werkloosheid.

De enkelvoudige reproductie verduidelijkt dus het mechanisme van de reproductie van de kapitalistische uitbuitingsverhoudingen. De uitgebreide reproductie toont de uitbreiding van de uitbuiting van de arbeidersklasse. Toch benadrukt Marx dat de accumulatie in het eerste boek abstract wordt benaderd: “We beschouwen dus eerst de accumulatie abstract, dat wil zeggen enkel als een moment van het directe productieproces.”⁷² Hij geeft aan dat hij hier negeert dat het kapitaal in het proces van de accumulatie de verschillende stadia van de kringloop doorloopt en dat de meerwaarde onderverdeeld wordt in winst, rente, handelswinst en grondrente. Deze abstracties acht Marx noodzakelijk, omdat “de eenvoudige grondvorm van het accumulatieproces verdoezeld [wordt] door de splitsing van de meerwaarde en door de beweging van de circulatie”.⁷³ Hij stelt: “De zuivere analyse van het proces [de accumulatie – A.S.] maakt het dus noodzakelijk voorlopig voorbij te gaan aan alle verschijnselen, die het inwendige spel van zijn mechanisme onzichtbaar maken.”⁷⁴

In deel twee wordt het concreter, aangezien de wetten van de circulatie dan worden bestudeerd, die het productieproces veelzijdig beïnvloeden. Ook wordt het kapitaal minder abstract als maatschappelijk kapitaal bestudeerd, en wordt de accumulatie opnieuw concreter benaderd. In deel drie wordt de kapitalistische productie in zijn eenheid en veelzijdigheid benaderd. Die veelzijdigheid (zoals de onderverdeling van de meerwaarde in winst, rente, grondrente enzovoorts, en meer in het algemeen de aandacht voor de bankensector, de landbouw, etc.) komt echter als concrete eenheid naar voren. De inzichten van de wetten (abstracties) in de eerste twee delen helpen om die verschillen en veelzijdigheid daadwerkelijk te begrijpen, omdat de koppeling tussen het individuele en het algemene, tussen de verschijnselen en de essentie, duidelijk is. Althans, dat is de bedoeling vanuit de marxistische filosofie. In deel drie komen ook de wetten naar voren die betrekking hebben op de verdere ontwikkeling van het kapitalisme, met als meest bekende waarschijnlijk de wet van de tendentiële daling van de winstvoet.

We hebben gezien dat de economische wetten abstracties zijn die inzicht geven in het wezen en het algemene van de verschijnselen, en tegelijkertijd dat ze een stap zijn richting het vormen van concrete kennis. Kenmerkend voor de wetten bij Marx en Engels, is dat hoe abstract ze ook zijn, hoeveel afstand ze ook nemen van de concrete verschijnselen, ze worden altijd weer met de concrete verschijnselen gekoppeld. De essentiële kennis is voor Marx en Engels geen kennis over iets anders dan de verschijnselen, maar dieper inzicht in de verschijnselen, hun interne werking, hun samenhang en wisselwerking, hun wezen (essentie). De aangehaalde citaten uit *Het kapitaal* hebben ook gedemonstreerd hoe de filosofische categorieën die we eerder behandelden door Marx in *Het kapitaal* worden gebruikt.

6. Wetten en de revolutionaire praktijk

“De vraag, of aan het menselijke denken zakelijke [d.w.z. objectieve – A.S.] waarheid toekomt, is geen vraag van de theorie, maar een praktische vraag. In de praktijk moet de mens de waarheid, d.w.z. de werkelijkheid en de macht, het tot de aarde behoren van zijn denken bewijzen. De strijd over de werkelijkheid of niet-werkelijkheid van een denken, dat zich van de praktijk isoleert, is een zuiver scholastische vraag.”⁷⁵

Dit citaat vat de bedoeling van dit laatste gedeelte van het onderzoek samen. We hebben de aard van wetmatigheden in de marxistische politieke economie bestudeerd vanuit de filosofie en kennisleer. Maar de wetmatigheden zijn voor Marx en Engels geen puur theoretische kwestie. Kennis van de wetten, van de noodzakelijkheid, is de sleutel tot vrijheid, zoals Engels benadrukt:

“Niet in de gedroomde onafhankelijkheid van de natuurwetten ligt de vrijheid, maar in de kennis van deze wetten en in de daarmee gegeven mogelijkheid hun werkzaamheid stelselmatig voor bepaalde doeleinden te benutten. Dit geldt met betrekking zowel tot de

⁷² Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 433.

⁷³ *Ibid*, p. 434.

⁷⁴ *Ibid*.

⁷⁵ ‘Stellingen over Feuerbach’ van Marx uit 1845, in: Engels (1935), *Ludwig Feuerbach*, p. 50.

wetten der uitwendige natuur, als tot die welke het lichamelijk en geestelijk bestaan van de mens zelfs regelen (...). Vrijheid van de wil betekent derhalve niets anders dan het vermogen om met kennis van zaken te kunnen beslissen.”⁷⁶

Dit is een algemene stelling over de vrijheid, maar het heeft ook specifiek betrekking op de arbeidersklasse en de arbeidersbeweging. Het intellectuele werk was voor Marx en Engels niet gescheiden van het praktische werk, het werk in de arbeidersbeweging van hun tijd. Zo werd de *Anti-Dühring*, waarnaar ik veel heb verwezen omdat het een uiteenzetting bevat van de marxistische filosofie, geschreven omdat Dühring in de jaren '70 van de 19^{de} eeuw invloed kreeg op de Duitse arbeidersbeweging. De werken van Marx en Engels zijn ook altijd geschreven in een discussie (of vaak een polemiek) met andere bestaande opvattingen. De hele studie van de filosofie en politieke economie die Marx en Engels ondernomen hebben heeft als doel ontwikkelingen te begrijpen en argumenten aan te dragen. De ontdekte wetten spelen daarin een fundamentele rol.

Om dit wat concreter te maken kunnen we bijvoorbeeld kijken naar het werk *Loon, prijs en winst*. Een werk dat ook vandaag nog bekend is omdat het enkele basisconcepten uit *Het kapitaal* uiteenzet, maar het een veel kleiner en toegankelijker werk is. Het betreft een voordracht van Marx aan de Algemene Raad van de Eerste Internationale in juni 1865 in Londen. Daarin argumenteert hij tegen John Weston, die eerder dat jaar had beweerd dat de arbeiders niet moesten strijden voor loonsverhoging, op basis van de verkeerde vooronderstelling dat de nationale productie en de reële lonen constante grootheden zijn, waardoor iedere loonsverhoging gepaard zou gaan met een inflatie die de loonsverhoging tenietdoet. Dit is dus de aanleiding voor Marx om voor de Internationale bepaalde wetten van de marxistische politieke economie uiteen te zetten.⁷⁷

Een ander voorbeeld is het bekende werk *Kritiek op het programma van Gotha*. Daarin uit Marx kritiek op het programma dat was opgesteld voor een verenigingscongres in 1875 van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij van Duitsland en de Algemene Duitse Arbeidersassociatie. De laatste organisatie was opgericht en werd geleid door Lassalle, die beweerde dat er sprake is van een "ijzeren loonwet", die regelt dat de lonen van de arbeiders nooit boven een minimum komen, waarmee de economische strijd van de arbeidersklasse dus zinloos wordt verklaard. Het programma van Gotha en de opvattingen van Lassalle werden door Marx in dit werk bekritiseerd, opnieuw door de economische wetten zoals de waardewet uiteen te zeggen.

Dit alles toont dus de praktische kant van de aard van de wetten van de marxistische politieke economie: het zijn wetten, waarvan de kennis cruciaal is voor de arbeidersbeweging om de juiste strategie te ontwikkelen in de strijd voor de revolutionaire omverwerping van het kapitalisme en de opbouw van het communisme. *Het kapitaal* zelf is bedoeld als een studie van de ontwikkelingswet van het kapitalisme, dus hierin vinden we niet de discussies over specifieke strategische vraagstukken in terug, maar dat neemt niet weg dat *Het kapitaal* een uiterst politiek werk is. In het kader van het voorafgaande kunnen we ook begrijpen dat het politieke aspect van *Het kapitaal* niet beperkt is tot de twee alinea's rond de bekende zinnen: "Het laatste uur van het kapitalistische privaatbezit heeft geslagen. De onteigenaars worden onteigend."⁷⁸ Het hele werk, als uiteenzetting van de wetten van de kapitalistische productiewijze, is vanuit dat oogpunt politiek.

7. Conclusie en discussie

De vraag die hier de leidraad vormde, was de vraag naar de aard van de economische wetten, zoals we die vinden in *Het kapitaal* van Marx, in het kader van de marxistische filosofie. Samenvattend kunnen we zeggen dat wetten in de marxistische politieke economie objectieve en noodzakelijke relaties tussen fenomenen reflecteren in het bewustzijn. Het objectieve en noodzakelijke karakter van de economische wetten is gebaseerd op de veronderstelde oorzakelijkheid die aan elke beweging of verandering ten grondslag ligt. Wetten zijn *a posteriori* kenbaar door studie van de

⁷⁶ Engels (1978), *Anti-Dühring*, p. 133.

⁷⁷ Marx (1979), *Loon, prijs en winst*.

⁷⁸ Marx (1983), *Het kapitaal*, deel 1, p. 595.

materiële werkelijkheid, waarbij het toevallige en individuele wordt geabstraheerd. Deze abstractie (de wet) is echter tegelijk een stap in de richting van concrete kennis, aangezien de wetten inzicht bieden in de manier waarop het individuele verschijnsel samenhangt met het algemene, en het zo doordringt tot het wezen van de verschijnselen. In *Het kapitaal* gebruiken Marx en Engels elke economische wet als een stap die ons moet verwijderen van het abstracte, eenzijdige begrip van economische verschijnselen, en die ons dichter moet brengen bij een begrip van het wezen en de concrete werkelijkheid van de kapitalistische productiewijze, als een proces dat zich ontwikkelt middels allerlei interne tegenstellingen en wisselwerkingen. De kennis van de economische wetten biedt bovendien een wetenschappelijke basis voor de praktijk en de strategie van de arbeidersbeweging, en vormen voor de arbeidersklasse zo de sleutels om zich in de strijd voor het communisme te bevrijden van de kapitalistische uitbuiting. Dit zijn de kernaspecten van de aard van economische wetten in het kader van de marxistische filosofie zoals ze in dit onderzoek naar voren zijn gekomen.

Ik hoop dat dit werk er ook in is geslaagd om aan te tonen dat er ook voor filosofen een vooraanstaande taak is weggelegd in de studie van *Het kapitaal*, aangezien het bestudeerd kan en moet worden als een product van de marxistische filosofie. Enerzijds omdat *Het kapitaal* ons een kans geeft om te zien wat een studie op basis van de materialistische filosofie en de dialectische methode kan opleveren. Anderzijds omdat een begrip van de marxistische filosofie ook onmisbaar is om de politieke economie op marxistische wijze te begrijpen.

De bijdragen van Ilyenkov, Rosenthal en Althusser, die ieder op zijn eigen manier de koppeling tussen de filosofie en de politieke economie legde, zijn dan ook zeker waardevol, ondanks dat ik op sommige punten niet dezelfde positie heb ingenomen (vooral m.b.t. *Reading Capital*), wat ik meestal in de voetnoten heb aangegeven om de primaire bronnen centraal te houden. De nadruk in deze studie op het concept wet, wat deze studie ook sterk onderscheidt van de bestaande werken waarin dit concept niet centraal is gesteld, heeft denk ik waardevolle inzichten opgeleverd die bij kunnen dragen aan zowel de literatuur over de marxistische filosofie en de methodologische kwesties rond de politieke economie, als het begrip van de marxistische politieke economie als zodanig. Het werk van Cohen, en meer in het algemeen de poging om de marxistische politieke economie los te maken van de marxistische filosofie, wat meestal gedaan wordt omdat de (marxistische) dialectiek niet beantwoordt aan de – in de ogen van marxisten metafysische – standaarden en criteria van de logisch-positivistische en analytische filosofie, is in mijn ogen vooral een verarming.

Tot slot denk ik dat het de moeite waard is om wat uitgebreider expliciet stil te staan bij de relevantie van het onderwerp van deze studie. Waarom is het van belang zo uitgebreid in te gaan op de aard van wetten in een werk dat ruim 150 jaar oud is? Naar mijn mening zijn er ten minste vier redenen dat het ook vandaag van belang blijft *Het kapitaal* te begrijpen.

Allereerst is het voor de filosofie vandaag van belang om *Het kapitaal* te bestuderen, omdat het inzicht biedt in de marxistische filosofie en wat de toepassing daarvan oplevert. Dat blijft relevant om te bestuderen, zowel vanuit het oogpunt van de geschiedenis van de filosofie, als vanuit het oogpunt van hedendaagse discussies in de epistemologie, meer in het algemeen in wetenschapsfilosofische vraagstukken. Het marxisme is immers een benadering die veel sociaalwetenschappelijk onderzoek inspireert, en reflectie daarop vereist ook studie van de werken van Marx en Engels uit de 19^e eeuw waarin deze benadering is vormgegeven. Bovendien kan het marxisme interessante inzichten bieden voor wetenschapsfilosofische kwesties, die zich onderscheiden van de antwoorden die gegeven worden vanuit de heersende analytische en continentale tradities.

Ten tweede is er in het algemeen de afgelopen jaren een toename van belangstelling aan *Het kapitaal*, waar ik ook in de inleiding reeds op wees. Het is niet vreemd. Het gaat immers om een werk in het kader van de marxistische ideologie, die – los van of iemand overtuigd is of wat iemand vindt van de uitwerking ervan – een uitdrukking vormt van de zorgen en problemen van de werkende mensen, hun eisen en strijd voor betere levensvoorwaarden en hun hoop op een andere

maatschappij. Het is dus geen wonder dat er meer belangstelling is voor het marxisme, in het bijzonder vanaf het uitbreken van de nieuwe economische crisis, alweer de derde van de 21^{ste} eeuw. Elke economische crisis laat mensen over de hele wereld en ook in Nederland immers opnieuw kennismaken met werkloosheid en armoede, terwijl de jonge generaties geconfronteerd worden met steeds grotere onzekerheid. Dat zijn problemen die in *Het kapitaal* worden behandeld en het is dus begrijpelijk dat er belangstelling is voor dit werk, dat mensen zoeken in *Het kapitaal* naar antwoorden. Precies dit aspect van *Het kapitaal* maakt het ook juist interessant vanuit sociaalwetenschappelijk opzicht.

Ten derde zijn *Het kapitaal* en de andere werken van Marx en Engels niet alleen vandaag maar ook in het verleden een inspiratiebron geweest voor miljoenen mensen en sociale bewegingen over de hele wereld. De economische theorie werd (en wordt) door bewegingen uit alle windstreken begrepen als een wetenschappelijke basis voor de strategie van de revolutionaire arbeidersbeweging (en ook bewegingen van boeren, studenten, vrouwen, de vredesbeweging etc. zagen of zien het marxisme als een leidraad). Marx en Engels wilden immers niet slechts de wereld beschrijven, het ging erom die te veranderen. Ze waren dan ook nauw betrokken bij de eerste stappen van de arbeidersbeweging in het algemeen, de vorming van vakbeweging en de communistische partijen in het bijzonder. Een belangrijk deel van de 19^e eeuw, maar vooral de 20^e eeuw, draagt de 'stempel' van Marx, zijn ideeën en de uiteenlopende interpretaties ervan. Ook vanuit historisch oogpunt is een goed begrip van hoe Marx en Engels die theorie begrepen dus waardevol.

Tot slot is het werk vanzelfsprekend ook interessant en relevant vanuit het oogpunt van de economische wetenschap. *Het kapitaal* is immers een uitgebreide studie van de kapitalistische economische verhoudingen. Bovendien vormde en vormt het een inspiratiebron voor verschillende scholen in de economische wetenschap, die erop voortbouwen of juist hun peilen erop richten.

Vanuit al die opzichten blijft het dus van belang om *Het kapitaal* en meer in het algemeen de bijdrage van Karl Marx en Friedrich Engels te begrijpen. Hopelijk heb ik laten zien dat dat niet alleen een kwestie is van economen, historici en sociologen, maar ook van filosofen.

8. Literatuur

Althusser, L., Balibar, E. en B. Brewster (vertaling) (1970), *Reading Capital*, Londen: New left books.

Anan'eva, M.T. (1974), 'Recent Soviet works on the scientific method of Marx' Capital and related topics', *Studies in Soviet Thought*, 14 (1-2), pp. 167-172.

Bans, E. (1921), 'Engels als Theoretiker', *Kommunismus*, (2).

Cohen, G.A. (2000)[1978], *Karl Marx's theory of history*, zevende druk (uitgebreide editie), New Jersey: Princeton University Press.

Day, R.B. en D.F. Gaido (2018), 'The early reception of Marx's economic works', pp. 1-38, in: Day, R.B. en D.F. Gaido (red.), *Responses to Marx's Capital: from Rudolf Hilferding to Isaak Illich Rubin*, Leiden: Brill.

Engels, F. (1934), *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap*, Amsterdam: Pegasus.

Engels, F. (1935), *Ludwig Feuerbach en het einde van de klassieke Duitse filosofie*, Amsterdam: Pegasus.

Engels, F. (1978), *Anti-Dühring: de heer Eugen Dührings omwenteling van de wetenschap*, Moskou: Progres.

Engels, F. (1980), *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*, Amsterdam: Pegasus.

- Gerns, W. (1971), *Friedrich Engels: Denker und Revolutionär; Materialien zur internationalen theoretischen Konferenz zum 150. Geburtsdag etc.*, Frankfurt: Marxistische Blätter.
- Ilyenkov, E. (1982), *The dialectics of the abstract and the concrete in Marx's Capital*, Moskou: Progres.
- Lukács, G. en R. Livingstone (vertaler) (1971), *History and Class Consciousness: studies in Marxist dialectics*, Cambridge: MIT Press.
- Marx, K. (1977), *Loonarbeid en kapitaal*, Amsterdam: Pegasus.
- Marx, K. (1979), *Bijdrage tot de kritiek op de politieke economie*, Amsterdam: Pegasus.
- Marx, K. (1979), *Loon, prijs en winst*, Amsterdam: Pegasus.
- Marx, K. en I. Lipschits (vertaler) (1983), *Het kapitaal*, deel 1, Bussum: De Haan.
- Marx, K. (2015), *Grundrisse: foundations of the critique of political economy (rough draft)*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>. Ebook o.b.v. de gezamenlijke uitgave van de Grundrisse door Penguin Books en New Left Review in 1973.
- Marx, K., Danneels, D.C.A. (vertaler) en L. Erkelens (vertaler) (2019), *Het kapitaal*, deel 2, plaats onbekend: Erkelens.
- Marx, K., Danneels, D.C.A. (vertaler) en A. Verlee (vertaler) (2019), *Het kapitaal*, deel 3, plaats onbekend: Erkelens.
- Marx, K. en F. Engels (1975), *Collected Works*, deel 3, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1987), *Collected Works*, deel 25, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1989), *Collected Works*, deel 24, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1990), *Collected Works*, deel 26, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1991), *Collected Works*, deel 45, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1992), *Collected Works*, deel 46, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (1995), *Collected Works*, deel 47, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (2001), *Collected Works*, deel 49, New York: International Publishers.
- Marx, K. en F. Engels (2005), *Collected Works*, deel 50, New York: International Publishers.
- Mondolfo, R. (1917), *Le matérialisme historique d'après Frédéric Engels*, Parijs: Giard & Brière.
- Reiprich, K. (1969), *Die philosophisch-naturwissenschaftlichen Arbeiten von Karl Marx und Friedrich Engels*, Berlin: Dietz.
- Rosenthal, M.M. (1959), *Die dialektik in Marx' 'Kapital'*, Berlin: Dietz.
- Sheehan, H. (1993), *Marxism and the philosophy of science: a critical history*, New Jersey: Humanities Press International.
- Vasina, L. (2003), 'Δεύτερος τόμος του «Κεφαλαίου»' [Deel twee van *Het kapitaal*], *KOMEF*, (4).
- Vazioulin, V.A. (1988), *Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της ερευνάς του* [De dialectiek van het historische proces en de methodologie van zijn onderzoek], Athene: Sinchroni Epoxi.
- Vertalers zijn alleen vermeld indien die bekend zijn.